

בס"ד יום העצמאות 68 התשע"ו-----עמק בית שאן - חיובו בהפרשת תרומות ומעשרות

א. מסורת הפטור בעמק בית שאן חקלאי עמק בית שאן מקפידים לקיים את מצוות התלויות בארץ, אך מקובל אצלם שאין לברך על הפרשת תרומות ומעשרות עקב היתרו של רבי יהודה הנשיא. יש אף עדות של הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל (במכתבו לירחון "עמודים", אלול תשל"ב), שהרב פרנק זצ"ל פטר את משקי עמק בית שאן מתרומה ומשמטה.

ב. מה התיר רבי? חולין ו,ב (וכן בירושלמי דמאי פ"ב ה"א, אלא ששם נזכר בהקשר של שביעית, ובחולין בהקשר של תרו"מ): העיד רבי יהושע בן זרוז, בן חמיו של רבי מאיר, לפני רבי על ר"מ, שאכל עלה של ירק בבית-שאן, והתיר רבי את בית-שאן כולה על ידו. חברו עליו אחיו ובית אביו, אמרו לו: מקום שאבותיך ואבות אבותיך נהגו בו איסור, אתה תנהוג בו היתר? דרש להן מקרא זה: וכתת נחש הנחשת אשר עשה משה כי עד הימים ההמה היו בני ישראל מקטרים לו ויקרא לו נחושתן, אפשר בא אסא ולא ביערו, בא יהושפט ולא ביערו? והלא כל עבודה זרה שבעולם אסא ויהושפט ביערו! אלא מקום הניחו לו אבותיו להתגדר בו, אף אני מקום הניחו לי אבותי להתגדר בו.

יש לציין, שבירושלמי דמאי (פ"ב ה"א) עוסק היתרו של רבי באכילת ירק בשביעית, האסור בדרך כלל משום ספיחין, אך אלו מותרין במקומות שכבשו רק עולי מצרים. אין פטור זה של שביעית אומר דבר על הפרשת תרו"מ, כי יש מקומות שפטרום משביעית וחייבום בתרו"מ, כמו שנער ומצרים. מכאן, שאין לנו למהר להרחיב את הפטור של תרו"מ לפי הירושלמי. גם לפי הבבלי, לרוב השיטות, ממשיך החיוב גם לאחר היתרו של רבי באופן חלקי או מלא בטבל ודאי.

ג. תחום ההיתר של בית-שאן 1. רבי התיר את העיר בית-שאן בלבד

מדובר רק על בית-שאן, ולא על "סביבותיה", "חברותיה" או "תחומה". אדרבה, בתוספתא אהלות יח,ד שנינו: "עיירות המובלעות בא"י כגון: סוסיתא וחברותיה, אשקלון וחברותיה - אע"פ שפטורות מן המעשר ומן השביעית, אין בהם משום ארץ העמים". פרופ' י' פליקס ("תחומי אסור ספיחין ותקנות שביעית" - במהדורת ירושלמי שביעית שלו, ח"ב עמ' 423 הערה 44) מחלק בין תחומי העיר סוסיתא ובין סביבתה. אך בבית-שאן לא נזכרים שני הביטויים. גם המאירי, המדייק במילותיו, מדבר בחולין ו על כך שרבי התיר "כל בית-שאן" ואח"כ מדבר על "תחום אשקלון".

בכתובת הפסיפס שנמצאה לפני שנים אחדות ע"י תל רחוב הוזכרה רשימת עיירות האסורות בתחום צור, רשימת עיירות שהן ספק בתחום נווה ורשימת העיירות המותרות בתחום סבסטי. אבל באשר לבית-שאן הוזכרו רק "המקומות המותרות סביבות בית-שאן", ובאשר לקיסרין הוזכרו רק גבולותיה. תחום איפוא כולל אזור נרחב, ובו עיירות מספר. ואילו בית-שאן וקיסרי לא הוגדרו כ"תחום", אלא כסביבות, וכמקומות.

2. אין לך בו אלא חידושו היתרו של רבי היה חידוש גדול שנתגלה בימיו, ואף עורר בקורת רבה, "ואין לך בו אלא חידושו": החזון-איש (הל' שביעית ג,ט): נראה שלא הניחו עולי בבל הכרכים שהניחו, אלא הכרכים ותחומן ולא יותר. שבקושי הניחום כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית, ולא נהגו בזה מדת פזרות. והלכך אין לנו אלא מה שאמרו בגמ' "בית-שאן", אבל לא שדות סביבותיה חוץ לתחומה, וכל שכן רחוקות י"ב ק"מ מבית-שאן, שאינן בכלל זה. שאם אתה נותן י"ב ק"מ לכל רוח, יהיה השטח כ"ד ק"מ על כ"ד ק"מ הפטור, ובשטח זה היו עיירות הרבה - ותפשת מרובה לא תפשת. ואין לנו אלא בית-שאן ותחומה. ואף שקורין בקעת בית-שאן, אין זו עדות על פטורה.

3. זהו מפוקפק חזון-איש הוסיף, "גם עיקר בית-שאן אי אפשר לסמוך על השם, כי במשך הזמן נהרסו וחזרו ונתישבו, ופעמים נעתקו ממקומן הראשון, ופעמים נשתנו השמות" (שם בסוף הפסקה). 2 ושם בס"ק יח הוא כותב ביתר חריפות: "ועדיין אין אנו בטוחים אם אפשר לסמוך על מפת הארץ, שלא דקדקו בדברי חז"ל בשמות הערים, ומקומותיהם נשתנו; ויש שנמחקו זכרם, ובנו על אומדנות". ועי' עוד שם בס"ק לב. אחריו החזיקו בשו"ת ציץ-אליעזר ח"א סי' סו, ובמשנת-יוסף ח"א סי' נב.

4. רק גינה מסוימת הותרה: בירושלמי דמאי פ"ב ה"ב מסופר שהיה זה ע"פ עדות של ר' יהושע בן זריז בן חמיו של ר' מאיר, שאמר "אני ראיתי את ר' מאיר לוקח ירק מן הגינה בשביעית, והתיר את כולה". מיד אחרי זה אומר זעירי, שאסור לאדם לעשות מעשה בצבור, כדי שלא יתפרשו דבריו יותר ממה שהתכוון. הוא מדגים את דבריו בענין בית-שאן - "אני אומר: אותה הגינה היתה מיוחדת לו, דהתיר את כולה" - כלומר: אם המעשה היה בגינה אחת, מניין שהתיר את כל העיר?! אמנם הסתייגותו של זעירי לא התקבלה, אך מתוך דבריו, ומתוך מה שלא נתקבל מדבריו, יש להבין שמדובר על העיר בית-שאן בלבד. אחרי זה מסופר, שרבי התיר ליקח ירק במוצאי שביעית, והתרעמו עליו בית אביו, אך הוא עמד על שלו. ומיד מסופר על ר' יהושע בן לוי, שלא רצה לקנות ירק אלא מגינת סיסרא שהיתה של נכרי. בא אליהו ואמר לנערו, שנשלח לקנות משם, שיאמר לריב"ל ששדה זאת היתה של יהודי בעבר, ולא של סיסרא שלקחה בכח מהיהודי. וכן אמר לו, שרשאי הוא להחמיר לעצמו, אך לא לחבריו, שכבר התירו את המקומות האלו. בירושלמי סוף פרק ט' דשביעית, ושם פירש ה"ר שלמה סיריליאו: "בית-שאן פלך גדולה היא, וגם הרבה כפרים סמוכים לה", אך גם הוא מתייחס רק לעיר עצמה, ולכפרים הסמוכים לה ממש. כך משמע גם מתחילת דבריו, שר' יהושע בן לוי ערער על כל היתרו של רבי, ואליהו השיב לו, ש"כל גינות דחוץ לעיר נמי מותרות... וזו בתחום בית-שאן היא" - הרי שמדובר רק על הגנות הסמוכות ממש לעיר בית-שאן. רק אחרי שני הספורים אלה (ואחרי שמביא את רשימת המינים המותרים והאסורים - ראה להלן סעיף 6) שואל הירושלמי בדמאי: "עד היכן?" ועונה: "פרשתא וריצפתא ונפשה ופנוטי עד כפר קרנים. כפר קרנים כבית שאן". אף שאיננו יכולים לזהות במדויק את המקומות הנזכרים, הרי מהסמיכות לסיפורים הקודמים משמע, שמדובר על גינות שהיו צמודות לבית-שאן.

5. "עד היכן?" כאמור, הירושלמי עצמו שואל "עד היכן?", אך המקומות הנזכרים בתשובה אינם מזהים על ידינו. בכתובת רחוב נוסח הירושלמי באופן שונה: אילו המקומות המותרים סביבות בית-שאן: מן הדרום, שהיא פילי דקמפון, עד חקלה חירותה. מן המערב, שהיא פילי דזירה, עד סוף הרצפה. מן הצפון, שהיא פילי דסכותה, עד כפר קרנוס. וכפר קרנוס כבית-שאן. ומן המזרח, שהיא פילי דזבלייה, עד נפשה דפניקטייה. ופילי דכפר זמרין ופילי דאגמה - לפנין מן השער מותר, ולחוץ אסור.

"פילי" מובנו שער. לפי זה נתחמו גבולות ההיתר משערי העיר עד לנקודות ציון המסוימות בשמן. קצה הגבול לדרום היה, למשל, "חקלה חירותה", היינו שדה לבן; ולמזרח - "נפשה דפניקטייה", היינו ציון נפש (אנדרטה) לזכרו של מאן-דהו. עוד נמנו שני שערים - שערי כפר זמרין ואגמה - שרק לפנין מהם נכלל בהיתר, ומחוץ להם אסור.

6. באותם מקורות שהוזכרו לעיל (ירושלמי דמאי וכתובת רחוב) נמנו למעלה מעשרים פירות וירקות, האסורים באכילה בבית-שאן (כגון: קישואים, אבטיחים, מלפפונים, פול המצרי, שומשומין, חרדל, אורז, אפונים, שום, בצל, תמרים, יין, שמן ועוד) וחלים עליהם דיני מעשר ושביעית כיון שהם אינם גדלים בבית-שאן, אלא באזורים אחרים של ארץ-ישראל. מכאן הוכיח בעל שו"ת משנת-יוסף, שהשטח שהותר ע"י רבי חייב להיות מצומצם, שהרי עמק בית שאן ידוע היה בפירותיו (בראשית-רבה צח,כ) והוא פתחו של גן עדן (עירובין יט,א). ואם כן, איך יתכן שהיו צריכים ליבא כ"כ הרבה מינים משאר אזורי הארץ. אלא, שכנראה פירות וירקות אלו גדלו באזור שמסביב לבית-שאן, אזור החייב בתרו"מ ובשביעית, ומשם הובאו לתוך העיר בית-שאן.

פרופ' יהודה פליקס, בפרושו לירושלמי ח"ב עמ' 452-454, השווה את מספר המינים שנאסרו בבית-שאן (למעלה מעשרים) לעומת מספר המינים שנאסרו בתחומי קיסרי (שבעה). מכאן הוא מסיק, שכנראה האזור שהותר בבית-שאן היה צר, וכלל רק את התחום העירוני, בעוד שבקיסריה היה התחום רחב יותר. מסתבר, שכפרים וערים בעת העתיקה לא היו בעלי ממדי כפרים וערים של ימינו.

ד. האם אנו יכולים לחייב תרו"מ בעמק בית שאן? 1. חזרה לאיסור שהיה קודם היתרו של רבי: רש"י בחולין ז,א

(ד"ה מקום הניחו) בהסבירו את תשובת רבי לאותם שערערו על היתרו - "מקום הניחו לי אבותי להתגדר בו" - פירש: "כשיבואו בנינו אחרינו, אם לא ימצאו מה לתקן, במה יגדל שמם?" משמע, שרבי תיקן תקנה חדשה. אמנם לפי בעלי התוס' (שם ד"ה אלא, פסחים נא ד"ה אי) רבי לא תיקן תקנה חדשה, אלא ברר טעות שהיתה מקובלת עד לדורו. **וכן פירש המאירי:** בדורות הקדומים היו כוללים אותה עם המקומות שנתקדשו בימי עזרא, והיו מחייבים אותה במעשרות מן התורה, ובמעשר פירות וירק מדברי סופרים. ובימי רבנו הקדוש קבלו עדות ברורה שלא נתקדשה בימי עזרא... שזה מנהג טעות היה, ואף הם אילו היו יודעים שלא נתקדש בימי עזרא היו מתיירים לעצמם. **בעל כפתור-ופרח** (פ"ה עמ' נד במהדור' לונץ) כתב, שאף שלדעתו יש לעשר בברכה רק בדגן תירוש ויצהר, ואילו באילן ובירק, בדמאי ובלוקח פטור - "ואפילו הכי אנו נוהגים בו היום בחסד עליון בפירות אילן וירק, כמו שהיו נוהגים שם קודם שרבי היתרו". בהמשך דבריו כתב: "אבל אין אנו מברכין על הפרשת פירות אילן וירק", אך מראשית דבריו נראה, שבפועל נהג להפריש בברכה על כל סוגי הפירות וירקות, אף שמקומו היה בבית-שאן. משמע, שעל אף היתרו של רבי, יכולים חכמים לתקן בכל דור ודור לחזור ולהפריש בברכה, כשם שהיה קודם להיתרו של רבי. **בערוך-השלחן-העתיך** (הל' תרומות נג, ט-כ) כתב, שרבי היתיר את בית-שאן בתר"מ משום שרצה לחזק את גזרת טומאת העמים שם, וכן באשקלון. ולכן השווה בין דיני תר"מ לבין דיני טומאת ארץ העמים, וכך יזהרו הכהנים ועושי הטהרות. לפי"ז, בימינו, שכולנו טמאי מתים מדאורייתא, למה ייאסר לנו להטמאות בטומאת ארץ העמים דרבנן? סברה זו הובאה בשו"ת משנת-יוסף (ח"א סי' נ עמ' קסג). הוא מוסיף את דעת דגול-מרבבה (יו"ד סי' שעב) שכהן בזה"ז אין עליו איסור להטמא עוד לשיטת הראב"ד. בוודאי שנכונים הדברים לשיטת משנה-למלך (הל' טומאת מת י"א, וכן היא דעת כפתור-ופרח פ"ח) שאין גזרת טומאת ארץ העמים במקום שכבשו עולי מצרים.

2. האם זו התחייבות חדשה? השאלה אם יש ביכולתנו לחדש חיוב על אזור בית שאן, קשורה בשאלה האם קדושה שנייה היתה קדושה חדשה. מפשט הגמרא בחולין ובערכין משמע שקדושה ראשונה בטלה, וקדושה שנייה החלה מצב חדש. וא"כ, רבי הבין שבית-שאן בכלל לא נכללה בקדושה הנ"ל. אך בספר מעדני-ארץ על הרמב"ם דייק מלשון הרמב"ם, שכתב "והניחו אותם המקומות שהחזיקו בהם עולי מצרים ולא החזיקו בהם עולי בבל כשהיו", שבקדושה השנייה החילו את הקדושה כהמשך לראשונה, ופטרו את בית-שאן ואשקלון. לכן, אם היום נחייב שוב את עמק בית שאן, הרי אנו מחזירים את המצב כפי שהיה בקדושה הראשונה, כלומר: אנו רק מסירים את הפטור, ולא מחייבים מחדש, ואין צורך בהקדשה מחודשת.

יש לצרף לכך את מה שהביא ה"ר שאול ישראלי (ארץ-חמדה, ספר א ג, יג) בשם הרדב"ז בדעת הרמב"ם, שכל כיבוש בימינו, גם מחוץ לתחום עולי בבל, יתחייב מן התורה אם יהיה ביאת כולכם (או מדרבנן ללא ביאת כולכם). אמנם זוהי אינה דעת כסף-משנה, שלדעתו צריך גם הקדשת ערי חומה, אך על כל פנים לדעת הרדב"ז כיון שנכבשה בית-שאן וסיבותיה בימינו, היא מתחייבת מחדש בתר"מ ובשביעית.

3. סיבת הפטור של רבי ושייכותה היום: הרשב"א (בחולין שם) פירש: "מפני שלא היו ישראל בכבוש שני מצויים שם כ"כ, והיו המקומות רחוקים מעיקר מקומות היישוב של כיבוש". הר"ן (שם) הוסיף: "שלא היו מקומות אלו רגילים עם א"י, משום שלא היו שכיחות שיירות". לפי בעלי התוס', שרבי ברר טעות שהיתה רווחת קודם לימיו, הרי אנו בידנינו, לכאורה, האפשרות לברר מה היה תחום מושבם של היהודים בסביבות בית-שאן במשך ימי הבית השני. הדבר קשור בשאלה, האם רק מה שנכבש בימי עזרא התקדש בקדושה שנייה, או שמא גם מה שנכבש בתקופת החשמונאים המאוחרת יותר (אך עדיין בתוך תקופת הבית השני) התקדש בקדושה זאת.

בשאלה אם יש להתחשב בכיבושי החשמונאים לגבי קדושה שנייה, נחלקו האחרונים. כסף-משנה (הל' שמיטה ויובל ד, ח) תולה את כבוש עולי בבל גם בכבושים שנעשו בימי מלכי החשמונאים, כגון ינאי המלך. וכן דעת הריעב"ץ בשו"ת מור-וקציעה (סי' שז בקונטרס ארץ ישראל). הוא סובר, שקדושה ראשונה או שנייה הועילו רק אם המקום נשאר בידי ישראל עד גלותם, כלומר: התיישבות במשך כל ימי הבית השני הועילה לקדושה שנייה. לכן אותן הערים שנלקחו מהם בעודם על אדמתם ירדו ממעלת ארץ ישראל המוחלטת, אך לא נגרעה מעלתן ממעלת סוריה לחיוב מעשרות, או מדאורייתא או מדרבנן. לדעתו, בית שאן אמנם היתה מיושבת בתקופות מסוימות על ידי יהודים, אך ברוב ימי הבית השני היתה בידי נכרים. הוא מתייחס לבית-שאן בלבד, ותולה זאת ביישובה על ידי נכרים. לדעתו אפילו בעיר עצמה היה חיוב תר"מ ושביעית בשדות של יהודים. **הרי"ם טיקוצ'נסקי**, בספרו ארץ-ישראל (כו, ד) מחזיק בדעת היעב"ץ. גם ה"ר שלמה גורן בחוברת מאורות (שיצאה ע"י הרבנות הראשית לישראל לקראת שנת השמיטה תש"מ, בפרק "התחום סביב בית-שאן") הוכיח מהתוספתא בשביעית פ"ד בענין העיירות המתותרות בתחום נווה ונאסרו, כגון ציר ומייר וכו', שקדושה שנייה היתה לפי מידת ההתיישבות במשך כל תקופת הבית השני. לכן, העיירות הנ"ל - כיון שבתחילה לא היתה בהן התיישבות יהודית, לא נתקדשו; ולאחר שהתיישבו שם יהודים, נתקדשו ונתחייב המקום

מסתבר שהיה זה רק בעיר בית-שאן עצמה (כפי שמוכח משרידי התרבות הנוכרית שנמצאו בה - תיאטרון וקוליסיאום). אין זה משנה אם רבי תיקן תקנה חדשה, או בירר טעות קודמת - בין כך ובין כך היתרו חל רק על אותם מקומות שלא היו בהם יהודים, ואנו הרי כבר יש בידנינו די עובדות כדי לברר היכן ישבו יהודים. לפי ר' יהוסף שוורץ (תבואת-הארץ, מהדורת לונץ עמ' כ-כב) קדושה שנייה נקבעה רק ע"פ המצב שהיה בתקופת עזרא. בכך הוא מבאר מדוע הותרו עכו, קיסרי, צור וצידון, אף שלפי ספרי ההסטוריה החזיקו בהם בית חשמונאי. בכך הוא מבאר מדוע אין ארץ פלישתים, אדום, מואב, עמון וסוריה (ארם צובה) נחשבות כחלק מארץ-ישראל להתחייב בהם בתר"מ, אע"פ שכבושם מלכי בית חשמונאי. וכן מבואר להיפך, מדוע יהודה נחשבת בתחום עולי בבל, אף שבימי החשמונאים היתה בחלקה מיושבת ע"י נוכרים. ועדיין אין הדברים ברורים כלל ועיקר, שמא גם בימי עזרא כבר היו יהודים יושבים בסביבותיה של בית-שאן, ואותן סביבות נתחייבו בתר"מ. ופטורו של רבי לא נאמר אלא לגבי העיר עצמה, שבה ישבו נוכרים.

על חילופי העתים, והאפשרות שבתקופה אחת ישבו שם יהודים, בעוד שבתקופה אחרת נעדרו משם, רמז ה"ר משה פינשטיין (חידושים וביאורים, ירושלמי דמאי פ"ב ב ס, לד-לה עמ' מא-מג) בציניו שהרמב"ם השמיט את הפרטים אודות סביבת קיסריה ובית-שאן, "משום שאינו דין מוחלט, שמתחלף לפי הזמנים". **לרש"י**, שרבי תיקן תקנה חדשה, יתכן שגם לנו יהיה מותר לחזור למצב שהיה לפני ימי רבי. ואם תשיבני, והרי אין ב"ד רשאי להתיר אא"כ גדול מחברו בחכמה ובמנין, אשיב: א. ספק אם רבי אכן תיקן באזור זה, כנ"ל. ב. אם לא פשטה התקנה, אין לה תוקף (רמב"ם, הל' ממרים ב, ז). והרי בענייננו לא נהגה התקנה עוד בימי בעל כפתור-ופרח, ואף שבימינו נהגו להפריש בלא ברכה, כנ"ל, מכל מקום עדיין לא נחשב הדבר לתקנה שנתפשטה בכל התקופות. ג. אף אם בחלק מהתקופות פשטה התקנה, כבר כתב הרצ"פ פרנק (הערות על טור חר"מ סי' ט) לגבי איסור גידול בהמה דקה בארץ ישראל, שאי קיומה של התקנה במשך כל השנים שלא היו ישראל על אדמתם, בכוחה לבטל את התקנה. הוא הדין בנידון דידן, ההפסקה הארוכה בקיום התקנה מאפשרת את אי חידושה.

ה. השלכות למעשה 1. הפרשה בברכה רשאים אנו לסמוך על רבנו תם (קדושין לא, א תוס' ד"ה לא; שו"ע או"ח תקפטו, בהג"ה) המאפשר לנשים לברך על מעש"ג ומוסיף (תוס' חולין קיב, ד"ה טלית) שאף שאין לברך על מצוה שאין חייבים בה (כגון, על ציצית בבגד שאול), מכל מקום "המברך לא הפסיד". 2. הפרשה מן הפטור על החיוב: **חז"א (שביעית ג, לב)** לענין הפירות הבאים מאזור רצועת כזיב: ועכשיו אין אנו בקיאים ברצועה זו שמכזיב ולהלן, ובסתם פירות הולכין אחר הרוב. דעל הרוב הן מין אחד, ומיעוט הוא שיזדמן תערובות חיוב ופטור. ואין צורך לעשר כל קלח מיניה וביה. נצרף הגר"א שלא הקלו אלא בדמאי או של נכרי אבל טבלו חייב במעשר.